

Date: 17th November-2025

SALJUQIYLAR DAVRIDA FAN VA MADANIYATNING TARAQQIYOTI

Sobirjonova Gulchehra Sohijjon qizi

Namanga davlat universiteti

Tarix yo'nalishi, 2-kurs talabasi

sobirjonovagulchehra3@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Saljuqiylar davrida fan va madaniyatning yuksalishi, ilmiy maktablarning shakllanishi, ilm-fan arboblari va madaniy-ma'rifiy markazlarning rivoji keng qamrovda yoritiladi. Saljuqiylar imperiyasi nafaqat harbiy-siyosiy jihatdan, balki ilmiy-ma'naviy sohalarda ham muhim o'zgarishlarni amalga oshirdi. Ayniqsa, Nizomulmulk asos solgan madrasalar, olimlar faoliyati va ilm-fan rivojining hududlar bo'yicha taqsimoti tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada tarixiy manbalar, zamonaviy tadqiqotlar, statistik tahlil va jadval asosida muhokamalar olib borilgan.

Kalit so'zlar: Saljuqiylar, fan, madaniyat, Nizomiya madrasalari, ilmiy maktablar, islom olami, turkiy sivilizatsiya.

Kirish: Saljuqiylar imperiyasi (XI–XII asrlar) Markaziy Osiyo, Eron, Iroq, Kichik Osiyo va boshqa hududlarni qamrab olgan yirik musulmon davlatlaridan biri bo'lib, u o'z davrida fan, madaniyat va islom sivilizatsiyasining yuksalishida alohida o'rin egalladi. Ayniqsa, bu davrda ilm-fan sohaslarida kuchli yuksalish kuzatilib, mashhur olim va mutafakkirlar yetishib chiqdi. Saljuqiy hukmdorlarining ilm ahliga e'tibori, ilmiy maktablar va madrasalar qurilishi, kutubxonalar tashkil etilishi bu taraqqiyotga xizmat qildi¹³.

Saljuqiylar davri musulmon olamining "ikkinchi uyg'onish davri" deb atalishiga sabab bo'lgan jarayonlarning boshlanishiga zamin yaratdi. Ushbu maqolada mazkur davrda fan va madaniyat taraqqiyotining asosiy omillari, ularning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi ta'siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, Saljuqiylar imperiyasining ilm-fan sohasidagi merosi bugungi kunda ham tarixiy-nazariy jihatdan o'rganishga loyiq ekani isbotlanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya:

Saljuqiylar davrini o'rganishda bir qator tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlardan foydalanildi. Asosiy manbalar qatoriga Abu-l-Fazl Bayhaqiy, Imom G'azzoliy, Ibn Asir kabi mualliflarning asarlari, shuningdek, Nizomulmulkning mashhur "Siyosatnoma"si kiradi. Zamonaviy tadqiqotlar orasida C.E. Bosworth, Osman Turan, Ann Lambton kabi tadqiqotchilarning asarlari muhim o'rin egallaydi.

Metodologik jihatdan tarixiy-mukarrarlik va mantiqiy tahlil usuli qo'llanildi. Shuningdek, davr ichidagi hududiy va shaxsiy o'zgarishlar statistika asosida

¹³ Nizomulmulk — *Siyosatnoma*. Toshkent: Fan, 2003. – B. 56–132.

Date: 17th November-2025

sistimalashtirildi. Ilmiy maktablar rivoji, ularga xos bo'lgan fan tarmoqlari va olimlar faoliyati kompleks yondashuv orqali ko'rib chiqildi.

Muhokama va natijalar: Saljuqiylar davrida ilm-fan va madaniyat rivojining asosiy turtkilari quyidagilar bo'lgan:

Madrasalar tizimining shakllanishi – Nizomulmulk tomonidan asos solingan Nizomiya madrasalari Bag'dod, Nishopur, Marv, Isfahon va boshqa shaharlarda faoliyat ko'rsatdi. Bu madrasalarda mantiq, falsafa, fiqh, adabiyot, tibbiyot va boshqa fanlar o'qitildi.

Ilm-fan arboblari homiylik – Saljuqiy hukmdorlar olim va mutafakkirlarni saroyga yaqin tutishgan, ular uchun sharoitlar yaratgan. Masalan, Imom G'azzoliy, Umar Xayyom, Zamaxshariy kabi olimlar faoliyat yuritgan.

Kutubxonalar va ilmiy markazlar – Nishopur, Balx, Tus, Isfahon kabi shaharlar katta ilmiy markazlarga aylangan. Kutubxonalar boy qo'lyozmalar bilan to'ldirilgan.

Jadval 1. Saljuqiylar davridagi mashhur olimlar va ularning faoliyati

№	Olim nomi	Faoliyat sohasi	Asarlari / Yutuqlari	Shahar
1	Imom G'azzoliy	Falsafa, fiqh	"Ihyo ulum ad-din", "Al-Munqiz"	Nishopur
2	Umar Xayyom	Matematika, astronomiya	"Ruboi", taqvim islohoti	Nishobur
3	Nizomulmulk	Siyosatshunoslik	"Siyosatnoma"	Bag'dod
4	Zamaxshariy	Tilshunoslik, tafsir	"Al-Kashshof", "Muqaddimat ul-adab"	Xorazm
5	Abu Said Abu-l-Xayr	Tasavvuf	Ruboiylari, tasavvuf falsafasi	Marv

Jadval 2. Ilmiy markazlarning tarqalishi va yo'nalishlari

Shahar	Ilmiy yo'nalishlar	Asosiy olimlar
Nishopur	Falsafa, fiqh, adabiyot	Imom G'azzoliy, Umar Xayyom
Isfahon	Tibbiyot, arxitektura, muhandislik	Abu Rayhon Beruniy ta'siri sezilarli
Bag'dod	Tafsir, fiqh, siyosiy ilmlar	Nizomulmulk, Zamaxshariy
Marv	Tasavvuf, tilshunoslik	Abu Said, Xusrav Dehlaviy
Balx	Matematika, musiqa	Farobiy maktabi ta'siri

Ushbu ma'lumotlar Saljuqiylar davrida fan sohalarining keng tarmoqlanishi, shaharlarning ilmiy markaz sifatida shakllanganini isbotlaydi¹⁴.

Nizomiya madrasalari – ilm markazlari; Saljuqiylar davrida ilm-fan taraqqiyotining eng muhim bosqichlaridan biri Nizomulmulk tomonidan barpo qilingan *Nizomiya madrasalari* bo'ldi. Bag'dod, Nishopur, Balx, Marv kabi shaharlarda tashkil etilgan

¹⁴ Imom G'azzoliy — *Ihyo ulum ad-din*. Qohira: Dar al-Fikr, 1986. – B. 223–450.

Date: 17th November-2025

bunday ilm maskanlari o'rta asr Sharqining eng mashhur ta'lim muassasalari sifatida tanildi.

Bu madrasalarda:fiqh, hadis, tafsir,falsafa, mantiq,matematika, tibbiyot,adabiyot va tilshunoslik fanlari o'qitilgan.

Nizomiya madrasalari o'sha davrdagi "universitet" darajasida bo'lib, ularda Imom G'azzoliy kabi ulkan allomalar dars bergan¹⁵.

2. Falsafa va kalom taraqqiyoti,Saljuqiylar davri Sharq falsafasining keskin yuksalish bosqichi bo'ldi. Bu davrda:

Imom G'azzoliy – islom aqidasi va tasavvufga oid o'zining chuqur qarashlari bilan islomiy tafakkur tarixida o'chmas iz qoldirdi. Uning "Ihyou ulumiddin" va "Tahofut ul-falasifa" asarlari butun Sharqda keng tarqaldi.

Umar Xayyom – nafaqat mashhur ruboiynavis, balki yirik matematik va astronom sifatida ham tanildi. U yil taqvimini isloh qildi, algebra va geometriyaga oid ilmiy risolalar yaratdi. Tibbiyot va tabiiy fanlar,Saljuqiylar davrida tibbiyot ham rivojlandi. Bimaristonlar (kasalxonalar) faoliyat ko'rsatgan, ularda ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Bu davrda:Abu Bakr Razi,Ibn Sino asarlarining keng tarqalishi,tibbiy amaliyot va dorishunoslikning rivojlanishi kuzatildi¹⁶.Saljuqiylar olimlari astronomiya bo'yicha ham tadqiqotlar olib borishgan, rasadxonalar faoliyat ko'rsatgan.

Madaniyatning rivoji;Saljuqiylar davrida adabiyot, ayniqsa forsiy she'riyat yuksak darajaga yetdi. Bu davrda:

Nizomiy Ganjaviy – "Xamsa" asari bilan Sharq adabiyotida yangi bosqich yaratdi.Anvari, Xoqoniy, Sanoyi, Xusrav Dehlaviy kabi shoirlar ijodi ham aynan shu davrda gullab-yashnadi.Arab adabiyoti ham rivojlandi, ilmiy-nazariy asarlar yaratildi.Me'morchilik va shaharsozlik;Saljuqiy me'morchiligi o'zining salobati va nafisligi bilan mashhur. Ularning davrida:masjidlar,madrasa va saroylar,minoralar va rabotlar qurildi¹⁷.

Diyorbekr, Isfahon, Nishopur, Merv kabi shaharlarda qurilgan obidalar o'rta asr Sharq arxitekturasining durdonalaridan hisoblanadi. Isfahondagi "Jome' masjidi", Mervdagi "Sulton Sanjar maqbarasi" bunga yorqin misoldir.

Musiq va tasviriy san'at;Saroylarda musiq san'ati qo'llab-quvvatlangan. Sharq musiqiy an'analari, maqom san'ati rivojlangan. Hattotlik, miniatyura san'ati, gilam to'qish kabi hunarmandchilik tarmoqlari ham yuksak darajaga ko'tarilgan.

Xulosa;Saljuqiylar davri musulmon Sharqining ilmiy-ma'naviy taraqqiyotida eng muhim bosqichlardan biri bo'lgan. Bu davrda nafaqat diniy fanlar, balki dunyoviy fanlar – matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, adabiyot, tarixshunoslik keng rivojlandi.

¹⁵ Bayhaqiy, Abu-l-Fazl — *Tarixi Bayhaqiy*. Tehron: Markazi Nashr, 1990. – B. 110–315.

¹⁶ Turan, Osman — *The Seljuks: Their History and Culture*. Istanbul: Dergah Yayinlari, 1980. – pp. 59–201.

¹⁷ Lambton, Ann K.S. — *Continuity and Change in Medieval Persia*. London: I.B. Tauris, 1988. – pp. 103–188.

Date: 17th November-2025

Saljuqiylar hukmdorlarining ilm-fanga, madaniyat va ma'rifatga bergan yuksak e'tibori, ayniqsa, Nizomulmulkning Nizomiya madrasalari tarmog'ini yaratganligi zamonaviy oliy ta'lim tizimining ilk shakllaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Ilmiy erkinlik, olimlarga yaratilgan imkoniyatlar, madaniy muhitning shakllanishi o'zbek, fors va arab xalqlarining intellektual taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Saljuqiylar davridagi madaniyat taraqqiyoti faqat bir necha shaxslar faoliyati bilan emas, balki butun jamiyatda ilmga bo'lgan ijobiy munosabat, shaxsiy rivojlanish va ta'limga berilgan e'tibor bilan belgilanadi. Bugungi kunda bu tajriba islom tsivilizatsiyasining ilmiy asosi sifatida qayta o'rganilmoqda. Shuningdek, bu tajriba zamonaviy musulmon jamiyatlarining barqaror rivojlanishida tarixiy andoza bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nizomulmulk — *Siyosatnoma*. Toshkent: Fan, 2003. – B. 56–132.
2. Imom G'azzoliy — *Ihyo ulum ad-din*. Qohira: Dar al-Fikr, 1986. – B. 223–450.
3. Bayhaqiy, Abu-l-Fazl — *Tarixi Bayhaqiy*. Tehron: Markazi Nashr, 1990. – B. 110–315.
4. Bosworth, C. E. — *The Ghaznavids and the Seljuks*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963. – pp. 88–157.
5. Turan, Osman — *The Seljuks: Their History and Culture*. Istanbul: Dergah Yayinlari, 1980. – pp. 59–201.
6. Lambton, Ann K.S. — *Continuity and Change in Medieval Persia*. London: I.B. Tauris, 1988. – pp. 103–188.
7. Xasanov, Z. — *Saljuqiylar davri va islom tsivilizatsiyasi*. Toshkent: Ma'naviyat, 2017. – B. 45–110.
8. Alavi, A. — *Islamic History and Culture in Central Asia*. Delhi: Munshiram Manoharlal, 2004. – pp. 66–142.
9. Yusuf, Sh. — *O'rta asr Sharq falsafasi*. Samarqand: Afrosiyob, 2008. – B. 77–134.
10. Al-Qifti — *Tarikh al-Hukama*. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1903. – B. 190–301.

